TARİHTEN BUGÜNE TÜRK DİLİ ALANI

Dr. A. Melek ÖZYETGİN[•]

GİRİŞ

1. Türk dili bugün batıda Balkanların uçlarından doğuda Büyük Okyanus'a, kuzeyde Kuzey Buz Denizinden, güneyde Tibet'e kadar uzanan çok geniş bir alanda dağınık olarak konuşulmaktadır.

Türk dili tarihî gelişim seyri içinde dilin kendi doğal yapısından kaynaklanan değişmeler yanında çeşitli coğrafî dağılımlar, farklı sosyo-kültürel çevrelerle ilişki gibi dış faktörlerle bütün dillerde olduğu gibi bir yandan değişmiş, bir yandan da kollara, diyalektlere ayrılmıştır. 20. yüzyıl öncesine kadar genel Türk dili alanında diyalekt farklılıklarının derecesi çok büyük değildi. Ancak bu durum, bugün oldukça değişmiştir. Genel Türk dilinin lehçelerini "dil" konumuna getirme yönünde çalışmalar olarak tanımlanabilecek Sovyet dönemi merkezî dil planlaması çalışmaları ile dil plânlaması kapsamındaki mahallî uygulamalar 20. yüzyılda Türk lehçeleri arasındaki anlaşılabilirlik oranının düşmesine yol açan önemli dış faktörlerden biri olmuştur. Diğer taraftan Rus dilinin bir üst dil olarak bütün sosyo-kültürel ve ekonomik, resmî olarak-olmayarak bütün kurumlarda konuşulması, yazılması, kısaca kullanılması, Sovyet alanı Türk dilinin çeşitli lehçelerini konuşanları ana dili kaybı tehlikesiyle karşı karşıya da getirmiş, kısıtlı ana dili kullanımı, Türk lehçelerinin tabiî gelişmelerini önlemiştir. Lehçeler arası etkileşimin de ortadan kalkmış olması Türk lehçeleri arasındaki ayrılıkların keskinleşmesine yol açmıştır. Bununla birlikte bütün bu farklılaşmaya rağmen genel olarak Türk dili ve alt kollarının temel yapısı itibariyle ses, şekil, söz dizimi ve sözvarlığı yönünden bir bütünlük arzettiğini de söylemek yanlış olmayacaktır (Barutcu 1992: 47)[1].

2. Bugün bu konferansta sizlere köklü bir geçmişi olan Türk dilinin bilinen yazılı başlangıcından itibaren tarihî gelişim sürecini, konuşulduğu geniş coğrafyadaki yayılımını ve dallanmalarını göz önünde bulundurarak değerlendirmeye ve Türk dilinin tarihî dönemlerini sistematize ederek anlatmaya çalışacağım. Ayrıca bugüne uzanan süreçte çağdaş Türk dili alanının sınırlarını ve genel özelliklerini ana hatlarıyla vermeye çalışacağım. Konumuzun son derece geniş bir alan olması sebebiyle, kısıtlı bir süre içinde sizlere genel bir perspektif verebilmek için, konuyu ayrıntıklara boğmadan, tarihten bugüne Türk dilinin yayılma, dallanma süreçleri ve bugüne olan uzantıları temelinde ele almaya çalışacağım.

[•] Associate Professor, Ankara University, Faculty of Letter, Department of Turkish Languages and Literature, ANKARA/ TURKEY ozyetgin@dialup.ankara.edu.tr

[1] Ayrıca bkz. http://www.humanity.ankara.edu.tr/turklehceleri/hakkimizda.htm

3. Türkler dünya üzerine geniş sahalara yayılmışlar ve bunun sonucu olarak da kendisi ile menşe bakımından yakınlığı olan veya olmayan pekçok dille temasa geçmişlerdir. Bu temaslar neticesinde Türkçe ile bu diller arasında karşılıklı alıntılamalar ve etkileşmeler olmuş, Türkçe temasta oldukları bu dillere kelimeler vermiş ve başka dillerden de kelimeler almıştır. Türkler tarih sahnesine çıktıkları dönemlerde bugünkü Moğol, Mançu ve Tunguzların atalarıyla, güneyde Çinlilerle, batıda Fin-Ugorlarla temas hâlinde bulunmuşlardır. Daha sonra batı ve güneybatıya yayılan Türkler Hint, İran ve Bizans medeniyetleri ile tanışmışlar ve İslâmiyet ile tanışmalarından sonra da Arap ve İran muhiti ile sıkı ilişki içine girmişlerdir. Arapça ve Farsçadan birçok kelime Türk diline girmiştir. Ayrıca Çin, Sanskrit ve Slav dillerinden de Türkçeye birçok kelime girmiştir. Ancak tüm bu saydığımız dillerle Türkçenin yapıca ilişkisi yoktur. Bunun yanında Fin-Ugor, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dilleri için aynı şeyi söyleyemiyoruz. Bu dillerin bazılarıyla Türk dilleri arasında önemli benzerlikler vardır. Özellikle Türkçe ve Moğolca arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir. Bu diller arasındaki benzerlikleri inceleyen Avrupalı dil bilginleri, söz konusu dilleri derin bir surette inceleyerek onların akrabalığı ve ortak menşei konusunda çeşitli teoriler ortaya atmışlar ve bu dilleri Ural-Altay ve Altay adları altında toplamışlardır.

Bağımsız yaşını çok eski tarihlere kadar götürebileceğimiz Türk dilinin kökeni ve başka dillerle olan akrabalığı meselesi oldukça uzun sayılabilecek bir dönemden beri dilcilerin ilgisini çekmektedir. Başlangıçta Türkçenin Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna ait olduğu fikri etrafında şekillenen köken tartışmaları, bu alandaki araştırmaların derinleştirilmesinden hemen sonra terkedilmiş, Türk-Moğol-Tunguz karşılaştırmalı dil araştırmaları alanındaki müstakil çalışmalar derinleştirilmiştir. Altay dil ailesinde yer alan bu dillerin temelde ortak bir dilden gelip gelmediği konusuna bugün için çözümlenmiş bir mesele olarak bakılmamakla birlikte, büyük ölçüde kabul gören bir yaklaşım olduğunu ifade etmek gerekir. Bugün genel kabul gören görüşe göre esas olarak Türkçe; Moğolca ve Mançu-Tunguzca, bunun yanında son yıllarda dâhil edilen Kore ve Japon dilleri ile birlikte Altay dil ailesinin bir üyesidir.

Dünyada konuşulan diller bugün belirli dil aileleri içinde değerlendirilmektedir. Eklemeli bir dil özelliğine sahip olan Türkçe biraz önce söylediğimiz gibi Altay dil ailesi içinde değerlendirilir. Dil ailesi terimi özel bir dil için kullanılır. Bir dil ailesi bir ana dilden gelişme yoluyla ayrılmış bulunan dillerin teşkil ettiği topluluktur. Bu gruba giren dillerin ortak bir kökten gelmesi gerekir. Yani bir dil ailesinden söz edilirken genetik akrabalık söz konusu olmalıdır. Böyle bir dil ailesinde, alt kollar geriye gittikçe ortak bir dilde birleşirler. Bu çerçevede Altay dil ailesine baktığımızda dar anlamıyla Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, geniş anlamıyla Kore ve Japon dilleri Altay dil ailesi olarak adlandırılır. Altay dil teorisi ile ilgili çalışmalar bugün Altayistik alanında dünyada ilgi gören ve birçok çalışmanın olduğu bir

alandır[2]. Ben burada bu teoriyle ilgili tartışmalara konumuzla doğrudan ilgisi olmadığı için girmeyeceğim.

Türkçe ile birlikte Moğol, Mançu, Tunguz, Kore ve Japon dillerinin ortak bir kökten, Ana Altay dilinden geldiği teorisini kabul ettiğimiz takdirde Türkçe için en eski dönem kuşkusuz Altay dil birliği dönemi (Altay dönemi) olacaktır. Yani **Altay devri,** Türkçe-Moğolca, Mançu Tunguz ve Kore dillerinin ana bir dil oluşturduğu hipotetik, farazî bir dönemdir. Bu dönemin başlangıç ve bitiş tarihleri bilinmemektedir. Bu dönemle ile ilgili bilgilerimiz de bugün karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarının bize verdiği hipotetik şekillere dayalı bilgi ve varsayımlardan oluşmaktadır.

Geniş bir coğrafyada konuşulan Türkçe, Altay dil birliğinden ayrıldıktan sonra belirli karakteristik özelliklerle ayırdığımız bazı tarihi dönem ve dallanmalara uğramıştır. Genel hatlarıyla Türk dilinin tarihi dönemlerini şu şekilde tasnif edebiliriz:

TÜRK DİLİNİN TARİHSEL DÖNEMLERİ

1) Altay Dil Birliği Dönemi
2) İlk Türkçe Dönemi-Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi (Pre-Turkic)
3) Ana Türkçe Dönemi (Proto-Türkçe)
4) Eski Türkçe Dönemi (6.-10.yy)
5) Orta Türkçe Dönemi (11.-16. yy)
6) Yeni Türkçe (Yeni Yazı Dilleri) Dönemi (16.yy ve sonrası)
7) Modern Türkçe dönemi (20. yy ve sonrası)

Dillerin tarihsel gelişim süreçlerini ayıran kesin çizgiler yoktur. Dillerin gelişim süreçlerinin dilbilimsel ölçütlerle belirlenmesi gerekir. Ancak çoğu zaman yazı dili olmayan tarihî dillerle, lehçe ve ağızlarla ilgili yeterli filolojik malzemenin bulunamayışı, dilsel süreçlerin tarihsel, siyasî, sosyal ve politik olgular aracılığıyla belirlenmesini zorunlu kılmaktadır. Türk dili tarihinin ana kesitlerini oluşturan Türk yazı dilleri, lehçeleri ve ağızlarındaki sayısız dallanmalarına karşılık sınırlı sayıdadır. Çoğu tarihî Türk yazı dili alanıyla ilgili elimizde oldukça sınırlı bir dil malzemesi vardır. Dolayısıyla Türkçenin tarihsel dönemlerinin tespit edilmesinde, tarihî dönemler arasındaki geçiş ve dallanma proseslerinin, ilişkilerinin belirlenmesinde bu sınırlı dil malzemesi çoğu zaman yetersiz kalmış, bunun yanında başka tarihsel, siyasî ve sosyal olgular, tarihsel dil süreçlerinin belirlenmesinde ölçüt olarak kullanılmıştır (Demir-Yılmaz 2003: 63).

[2] Altay dil teorisi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Osman Nedim Tuna,"Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. C., Dil-Kültür-San'at, Ankara 2002.

Bugün Türkçenin tarihsel dönemlere ayrılması meselesi aslında tam olarak çözümlenmiş değildir. Ana hatlarıyla ortaya konulan tasnif kabul edilmekle birlikte, tarihsel dönemler arasındaki geçiş ve organik bağlar, tarihlendirme meselesi bugün Türkolojinin hâlâ araştırılan ve tartışılan konularındandır.

Kuramsal Altay dilinden ilk olarak Japoncanın, ardından Korecenin ayrıldığı düşünülmektedir. Japonca ve Korecenin ayrılmasından sonra Türk-Moğol dilbirliği denen ikinci bir aşama söz konusudur. Öte taraftan aynı şekilde Türkçenin Altay dil birliğinden ayrıldığı devir, Türkçenin tarihî devirleri içinde ilk Türkçe devri olarak adlandırılır. Yine hipotetik şekillere dayalı bu döneme ait sınırlı bilgimiz vardır. **İlk Türkçe** (Pre-Turkic) döneminin başlangıcı kesin olarak bilinmemekle birlikte; Milattan önce birkaç bin yıllık dönemi kapsadığı tahmin edilmekte ve Milat sıralarında sona erdiği düşünülmektedir. İlk Türkçe dönemi Türkçenin Ana Altaycadan ayrıldıktan sonraki ilk dönemi kabul edilebilir. Bu döneme Çuvaş-Türk dilbirliği dönemi adı da verilmektedir.

Milat sıralarında başladığı kabul edilen Ana Türkçe (veya Proto-Türkçe) dönemi ise Hun çağı ile ilişkilendirilmektedir. Proto-Türkçe veya diğer bir deyişle Ana Türkçe, bugün için kesin olarak bilinmeyen, ancak muhtemel tarihlendirmesi Hun çağı olarak yapılan bir devrede iki ana kola ayrılmıştır. Aşağıdaki gibi formüle edebileceğimiz sözkonusu ses denklemi bu devre için belirleyici karakteristik olarak görülmektedir:

PTü. *-x-, *-x > *-r-, *-r
> *-z-, *-z
PTü. *-y-, *-y > *-l-, *-l
➢ *-ş-, *-ş

(Dil biliminde proto-dil kavramı, “kurulmuş veya tasarlanmış dil” anlamını taşır. Bir dizi hipotezlerle kurulmuş bir dil modelidir. Proto-dilin özelliklerine yazılı dillerin karşılaştırma ve analiz edilmesi yoluyla, yani tarihî ve karşılaştırmalı dilbilimin metot ve teknikleriyle ulaşılabilir. Ayrıca yeniden kurma diyebileceğimiz rekonstruksüyon hadisesi iki yönlü bir trafik gibidir. Burada var olan dilden proto-dile gidiş ve geri dönüş şeklinde bir işleyiş söz konusudur.)

Buna göre r/l yönünde gelişme gösteren iki koldan biri olan Proto-Ogur kolunun bugünkü modern alandaki tek temsilcisi Çuvaş lehçesi; tarihsel temsilcisi ise Eski Bulgar Türkçesidir. Bulgar Türkçesi, 5. ve 6. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya’da ve Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan Bulgar Türklerinin dili idi. Bugün elimizde Bulgar Türkçesiyle ilgili çok sınırlı bir dil malzemesi vardır. Bu tarihî dil bilgileri bugün eski Bulgarca ile Çuvaşça arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından önemlidir.

Çuvaşça dışında kalan bütün tarihî ve modern Türk yazı dilleri ise z/ş yönünde gelişme gösteren Proto-Oguz kolunu temsil etmektedir. Türk dilinin en eski yazılı kaynaklarının olduğu Eski Türkçe (KökTürk-Uygur), Orta Türkçe (Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay,

Eski Anadolu Türkçesi) tarihî yazı dilleri dönemi ile Çuvaşça dışındaki bugünkü yazı dilleri ve ağızları bu kola aittir.

Eski Türkçe Dönemi (6.yy-10.yy)

Türk dilinin kuramsal olarak Proto Türkçe diğer bir deyişle Ana Türkçe döneminden sonra gelen ve Türkçenin yazılı metinlerle bilinen en eski devresi Eski Türkçe olarak adlandırılmaktadır. Eski Türkçe dönemi kendi içinde uzun bir dönemdir. Bu dönem bugünkü bilgilerimiz ışığında Türk dilinin en eski yazılı belgelerinin bulunduğu devreyi kapsamaktadır. Bu dönem ayrıca Türkçenin işlek bir yazı dili olarak kullanıldığını da belgelendirebildiğimiz en eski dönemidir. Bu döneme ait yazılı belgeler incelendiğinde, yazı dili tarihinin, edebî dil olarak çok eskilere kadar gittiği açıkça görülmektedir[3].

Eski Türkçe döneminde siyasî coğrafyaya hâkim unsur, 6. yüzyılın ortalarında Batı Moğolistan'daki Altay dağları bölgesinde yaşayan ve aynı tarihte Çin'in kuzeyinde bugünkü Moğolistan'da, büyük bir devlet kuran (550-630, 680-745) Eski Türkler yani Köktürklerdi. Bu dönemdeki söz konusu Türkçe de bu Köktürklerin diliydi. Ayrıca bu dil 8. yüzyıl ortalarında Moğolistan'daki Köktürk egemenliğine son vererek orada bir devlet kuran Uygurlarla (745-840), Şincan'daki Tarım havzasında Koço-Turfan Uygur devletini (850-1250) kuran yerleşik Maniheist ve Budist Uygurların da diliydi.

Eski Türk çağlarından bugüne kalan metinler; Türklerin kendi dillerinin yazımında birden çok alfabeyi kullandıklarını göstermektedir. Köktürk dönemine ait metinlerin hemen hemen hepsi Türk Runik yazısıyla yazılmıştır. Bir anlamda eski Türk çağında Runik yazısı Türklerin asıl kullandığı alfabe değerinde olmuştur. Yine Eski Türk çağında oluşan yeni din çevreleri (Maniheizm, Budhizm) yeni alfabeleri de peşinden getirmiştir. Runik yazısından sonra Eski Türkçe döneminde Mani ve Uygur yazısı Türkçenin yazımında kullanılmıştır. Yine bu çağda Hristiyan olan Türklerin Uygur alfabesi yanında Süryani alfabesini de kullandıkları elde mevcut olan metinlerden anlaşılmaktadır. Yine Sogd, Brahmi, Tibet ve Çin yazılarının Türkçenin yazımı için az da olsa kullanıldığını belgeleyen metinler bugün elimizde mevcuttur (Barutcu-Özönder 2002: 485).

Eski Türkçe dönemine ait yazılı belgelerin büyük bir çoğunluğu taş üzerine yazılmıştır. Bengü taş olarak adlandırılan bu abideler sonsuzluğu simgeleyen kaplumbağa kaideleri üzerine oturtulmuştur.

Eski Türk çağından bugüne kalmış olan Türk-runik yazılı belgeleri oldukça geniş bir coğrafî alana yayılmıştır: Güney Sibirya'da yukarı Yenisey yöresinde, Abakan-Minusinsk ve Tuva bölgesinde, Kuzeydoğu Sibiryada Baykal gölü ve Lena kıyısında, Moğolistan'ın türlü

[3] Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. F. Sema Barutcu Özönder, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 481-501; Semih Tezcan "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK yayınları, Ankara 1978, 271-383.

yörelerinde (en çok Orhon ve Selenga ırmakları boyunda) Kırgızistan ve Kazakistan'ın türlü yörelerinde yer almaktadır.

Köktürklerden kalan bu yazıtlar arasında yazılış tarihleri en kesin olanlar ve doğrudan doğruya Türk dili ve tarihi için kaynaklık edenler, 8. yüzyıla ait Orhun Abideleri ya da Köktürk abideleri olarak bilinen *Költügin (732), Bilge Kağan (735) ve Tonyukuk (720-725?)* yazıtlarıdır. Bugün için en uzun ve sağlıklı olarak bugüne kadar korunan yazıtlar Orhun yazıtları olmuştur. Köktürk veya Orhun abidelerinin bulunması, Türk dili tarihi açısından son derece önemlidir. Türkoloji çalışmalarına yeni bir boyut getirmiş ve açıklık kazandırmıştır. Özellikle Wilhelm Thomsen'in yazıtların alfabesini 1893'te deşifre etmesinden ve bu runik yazılı belgelerin Türklere ait olduğunun anlaşılmasından sonra Türkoloji alanına dünya bilim çevresinde özel bir ilgi gösterilmiş, Türkoloji araştırmaları hızla ilerlemiştir.

II. Köktürk Kağanlığının yıkılmasından sonra Türk Kağanlığının başına geçen Uygurlar devletlerini, Köktürk devletinin sahip olduğu mirasın üzerine kurdukları için, bu devletin yani bozkır kültürünün geleneğini sürdürüyordu. Eski Türkçenin son dönemlerinde Türkler farklı dinî muhitlere girmişlerdir. Özellikle Maniheizm, Budizm ve Hristiyanlık ile tanışan Uygur Türkleri merkezi Koço olan ve hâkimiyeti 400 yıl kadar sürecek, yerleşik hayat düzeninde, yeni bir devlet meydana getirdiler. Özellikle Turfan Uygurları 10. yüzyıldan itibaren gelişen ve 11-12. yüzyılda olgunluğa erişen Türk medeniyetinin kurucusu olmuşlardır. Uygur boylarının bir kısmı Çin'in Kansu bölgesine yerleşmiş ve burada kısa ömürlü devletler kurmuşlardır. Farklı dinler ile yeni bir kültür muhitine dâhil olan Uygurların kullandığı dil, yazı dili geleneği Köktürk dönemi Türk yazı dilinden farklı değildi. Teknik olarak Eski Türkçe dönemini kendi içinde biz Köktürkçe ve Uygurca olarak ikiye ayırıyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu iki dönem arasındaki farklar fazla olmayıp, Eski Türk çağında 11. yüzyıla kadar tek Türk yazı dili geleneği hâkim olmuştur. Aynı yazı dili bazı fonetik farklılıklarla ve değişen alfabelerle sürekliliğini korumuş ve işlek bir edebî dil olarak varlığını sürdürmüştür. Uygurca yazma eserlerin çoğu Sogd yazısının işlek biçiminden geliştirilmiş Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Bu alfabe Türklerin Türk dilini yazmak için kullandığı ikinci alfabedir. Bunun yanında az da olsa bir kısım metinler Mani alfabesi ile yazılmıştır. Yerleşik hayattaki Uygurlar Budizm, Maniheizm ve ve Hristiyanlık çevresinde çok zengin bir edebiyat yarattılar. Bu dinlere ait dinî eserler Uygurcaya çevrilmeye başlandı. Birçok din kitabı Sogdca, Çince Toharca, Sanskrit ve Tibetçeden Uygurcaya çevrildi. Ayrıca birçok konuda telif Uygurca eserler de yaratılmıştır. Ayrıca Geç Uygur dönemine ait, Uygurların sosyal ve ekonomik düzenleri ile ilgili sivil belgeler de bugün için elimizde yer alan önemli belgelerdendir. Bu döneme ait eserler, 19. yy sonu 20. yy başında Çin'e, Şincan'a yapılan geziler sırasında elde edilmiştir. Bu eserler bugün Avrupa merkezlerinde özellikle Doğu Almanyada, Berlinde, Londrada British Museumda, Pariste Bibliotek Nasyonelde, Leningratta Asya müzesinde, Pekinde, ayrıca Japonyada Kyotoda bulunmaktadır.

Orta Türkçe Dönemi (11.yy-16. yy)

Türklerin 10. yüzyılda İslâmiyeti kabul ederek yeni bir muhite girmesiyle, Eski Türkçe döneminden itibaren süregelen yazı dili geleneği değişmemiş, aynen devam etmiştir. Ancak İslâmiyete girmeyle Eski Türkçe dönemi kapanmış ve yeni yazı dilleri oluşum sürecini toplayan Orta Türkçe dönemi (11-16.yy) başlamıştır.

Bu dönemde Orta Asya steplerinden çıkan Türk toplulukları Avrasya ve ön Afrika coğrafyasına yayılmaya başlamışlardır. Ogurlar ve Kıpçaklar, Kıpçak bozkırlarına (Deşt-i Kıpçak) ve Mısır-Suriye bölgesine; diğer eski Türk toplulukları batıya, Avrasya derinliklerine; Uygurlar güneye, Şincan'a; Oğuzlar ise güneybatıya, İran, Anadolu ve Balkanlara yönelmişlerdir. Böylelikle Türk dilli topluluklar Avrasya ve Afrika coğrafyasında, çok sayıda siyasî oluşumun, devletin içinde, en eski dönemlerden itibaren tarihsel gelişmeleri belirleyici birer öge olarak tarih sahnesinde yer almışlardır.

Oldukça uzun bir süreci kapsayan Orta Türkçe dönemi içinde sınırları yer yer birbiri içine geçen çeşitli yazı dilleri oluşmaya başlamıştır. Bu dönem çeşitli Türk yazı dillerinin oluşma dönemidir. Bu dönemdeki yazı dillerini şu şekilde sıralamak mümkündür: ,

1. Karahanlı Türkçesi (11-13. yy); 2. Harezm Türkçesi (14.yy), 3. Kıpçak Türkçesi (Altın Orda Kıpçak Türkçesi) (13-16. yy) Memlûk Kıpçak Türkçesi (14-16. yy) Ermeni Kıpçakçası (16-17. yy), 4. Eski Anadolu Türkçesi (13-15. yy), 5. Çağatay Türkçesi (15-19.yy).

Karahanlı Türkçesi (11. yy-13. yy)

Orta Türkçenin başlangıç dönemini oluşturan ve yine Eski Türkçenin üzerinde temellenen Karahanlı Türkçesi, Karahanlı devletinin yazı dili idi. Karahanlıların İslâm dinini kabul etmelerinden sonra başkent Kaşgar önemli bir kültür merkezi hâline gelmiştir. *Divan, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık* gibi günümüze gelen az sayıdaki Karahanlı Türkçesi eseri aslında Eski Uygurcaya çok yakın özellikler taşımaktadır. Ancak sözvarlığında Arapçanın ve Farsçanın tesirleri artmıştır. Türk dili tarihi açısından en önemli iki eser *Divan* ve *Kutadgu Bilig*, bu dönemin eserleridir.

Eski Türkçe döneminde Türkçenin tek bir yazı dili vardı. Orta Türkçenin başlangıç dönemini oluşturan ve yine Eski Türkçenin üzerinde temellenen Karahanlı Türkçesinden sonra Türk yazı dili farklı kollarda dallanmaya başlamıştır.

Harezm Türkçesi (14.yy)

Türk yazı dili geleneği 11. yüzyılda, Orta Asya'da, yazı dili-edebî dil seviyesinde iki ayrı sahada kendine gelişme yolu çizmiştir. Bunlardan doğuda olanının merkezi Kaşgar'ken, diğer batıda yer alan sahanın merkezleri Harezm ve Sirderya ırmağının güneyindeki Yedisu, Merv ve Buhara gibi şehirler olmuştur. Kaşgar bölgesinde gelişen Karahanlı Türk edebî dili, temelde eski Uygur Türkçesine bağlı idi ve Türklerin İslâmiyete girmesiyle birlikte İslamî bir

özellik de kazanmıştı. 12. yüzyıldan sonra Orta Asya'daki Türk edebî dilinin gelişme sahası Harezm bölgesi olmuş ve bu sahada gelenek olarak Karahanlı Türkçesine bağlı, bunun yanında Kıpçak-Oğuz unsurları yanında kendine has dil özellikleri olan ve geçiş Türkçesi özelliği taşıyan Harezm Türkçesi şekillenmiştir. Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş Türkçesi olarak değerlendirilen ve Karahanlı Türkçesi temelinde, bölgedeki kuvvetli Oğuz ve Kıpçak dil unsurlarını da bünyesine alarak kendisine has bir gelişim yolu çizen Harezm Türkçesi, bir taraftan Karahanlı-Harezm doğrultusunda ilerlerken, etnik yapısındaki çeşitlilik ve dilin kuruluş ve gelişme şartlarındaki lehçe karışıklıkları yüzünden Harezm-Kıpçak ve Harezm-Oğuz doğrultusunda gelişmiştir. Uzunca bir dönem Harezm'de Kıpçak ve Oğuz boyları bir arada yaşamış, bölgede gelişen yazı diline kendi dil özelliklerini vermişlerdir. Harezm'de yazılmış eserlerin Karahanlı yazı dili geleneğine bağlı, Oğuz-Türkmen özelliklerini taşıyan bir dille yazılmış olduğu görülür (Özyetgin 2001: 31).

Türklüğün en büyük boy teşkilatlarından olan Oğuzlar, Kıpçaklar ve Karluk boyları birbirinden kesin coğrafî, siyasî ve dilsel sınırlarla ayrılmamaları ve Avrasya coğrafyasında yüzyıllar boyunca süren hareketlilikleri nedeniyle, Türk yazı dili ve lehçeleri sürekli etkileşim içinde bulunmuşlardır. Özellikle Harezm sahası bu etkileşimin olduğu en önemli alanlardandır.

Tarihî Kıpçak Türkçesi (13.-16.yy)[4]

Öte taraftan büyük Türk boylarından biri olan Kıpçaklar da batıya olan ilerlemelerinde, çeşitli Türk devletleri içinde varlıklarını hissettirerek Kıpçakçayı bir yazı dili, edebî dil hâline getirmişlerdir. Kıpçakların yayılma alanlarına baktığımızda, 10.-11. yüzyılda Kıpçak (Kuman) Türkleri, sınırları doğuda İrtiş ırmağından başlayarak Batı Sibirya'yı, Karadenizin kuzey bozkırlarını içine alan ve güneyde Kırım'dan Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmaklarına kadar, kuzeyde Orta İdil sahasına kadar uzanan alanlarda yaşamakta idiler. Bununla birlikte tarih boyunca çeşitli sebeplere bağlı olarak birçok Türk ve yabancı kavimlerle ilişkileri olan Kıpçak Türkleri yerleştikleri sahalardaki etnik unsurlarla karışarak kolonize bir toplum olarak varlıklarını daima sürdürmüşlerdir.

13. yüzyıl başlarında cereyan eden ve tüm dünyayı etkisi altında bırakan Moğol istilâsı, Orta Asya'da, Kuman-Kıpçak Türklerinin yaşadığı sahalarda hem siyasî hem de coğrafî bakımdan büyük değişikliklere sebep olmuştur. Batu Han'ın kumandasındaki Moğol ordusu, 1237'de İdil Bulgarlarının üzerine yürümüş ve bunun sonucunda İdil-Bulgar ülkesi büyük ölçüde yıkıma uğramıştı. Bu güzergâhta yapılan seferlerde birçok Kuman-Kıpçak Türkü de Moğol ordusunun önüne katılmış, yerlerinden, yurtlarından edilmişti.

Başka bir taraftan da Moğolların İdil bölgesine yaptıkları akınlarda önlerine kattıkları pekçok Kıpçak-Kuman Türkünün Orta İdil'e Bulgar topraklarına kadar geldikleri ve buradaki

[4] Geniş bilgi için bkz. A. Melek Özyetgin, *Ebû Hayyan, Kirâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrak, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, Köksav: Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi:3,* Ankara 2001, 21-37.

İdil-Bulgar halkı ile kaynaşarak, bu sahanın bütünüyle Kıpçaklaşmasında büyük rol oynadıkları görülmektedir. Ayrıca, bu sahada Bulgar Türkçesine karşılık Kıpçak Türkçesinin nüfuz kazandığı ve yaygınlaştığı görülür. Kıpçak Türklerinin gittikleri yerlerde oynadıkları kolonizatörlük rolü ve bulundukları sahaların Türkleşme sürecine olan katkılarını başka bir sahada, Kafkasya'da da görmek mümkündür. Moğol akınlarından sonra bir kısım Kıpçak Türkü Kuban boylarından ve Kafkas dağları eteklerinden Dağıstan'a kadar gitmişlerdir. Buradaki Türk zümrelerinin sayısını çoğaltmış ve bölgenin Türkleşme sürecini hızlandırmışlardır. Dünyanın dört bir tarafına doğru olan bu mecburî göçlerin bir kısmı da batıda Macaristan ve Balkanlara doğru olmuştur. Bugün Avrupa'da ve Kafkaslarda bulunan Kıpçak varlığı, bu tarihî ve siyasî nedenlere bağlı gelişmelerin sonucudur.

Göç eden Kıpçak Türklerinin dışında Deşt-i Kıpçak'ta kalan bir kısım Kıpçak Türkünün Moğolların hakimiyeti altına girdikleri görülür. 1240'lı yıllarda Batu Han komutasındaki Moğollar, tüm Deşt-i Kıpçak alanını ve Kırım yarımadasını ele geçirmiş ve burada yeni bir devlet düzeni tesis etmeye çalışmışlardı. Her ne kadar Kıpçak Türkleri Moğolların kurduğu devletler içinde onların egemenliği altında yaşamışlarsa da Moğolları hem kültür hem de dil bakımından etkilemişler ve tarihî seyir içinde bakıldığında oldukça kısa sayılabilecek bir süre içinde Moğolların Türkleşmesinde büyük rol oynamış ve onların kurdukları devlette hakim güç olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bilindiği gibi Çingiz Han döneminden itibaren, Türk-Moğol devlet geleneğinin oluşumunda köklü bir kültüre ve medeniyete sahip Türklerin önemli katkıları olmuştur[5].

1241 yılında kesin olarak Deşt-i Kıpçak sahasında kurulmuş olan Altın Orda devleti içinde Kıpçak Türkleri hakim güç olan Moğolların, siyasî, sosyal ve kültürel hayatları üzerinde oldukça kuvvetli tesirleri olmuş, bu sahada Moğolların Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Özellikle Altın Orda hanlarından Berke Han'ın İslâmiyeti kabulünden sonra bu Türkleşme süreci hızlanmış ve Altın Orda devleti bir Türk-İslam devleti halini almıştır. Berke Han zamanında devletin, Büyük Cengiz birliğinden ayrılarak müstakil bir şekilde dünya tarihinde yerini almasından sonra Altın Orda devleti başarılı, parlak ve medenî bir gelişme süreci içine girmiş ve bünyesine zengin Kıpçak unsurunu da katarak devrinde dünyanın en güçlü devletlerinden biri olmuştur. 13. ve 14. yüzyıllar, Altın Orda'nın en parlak devirleri olmuştur. Türk kültürünün en önemli merkezlerinden biri olan Harezm'in de siyasî olarak Altın Ordu'ya bağlanmasından sonra Altın Ordu Devletinin dili, kültürü daha da zenginleşmiş; tarih sahnesinde Kıpçak Türklerinin medeniyetlerini gösterdikleri, varlıklarını sürdürdükleri yer Harezm ve Altın Ordu sahası olmuştur. Harezm sahasında gelişen Türk dili

---

[5] Geniş bilgi için bkz. A. Melek Özyetgin, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri", *Altın Orda ve Varisleri İkinci Uluslar arası Konferansı* (22-24 Nisan 2005), (Düz.) Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul (Basılmamış bildiri).

ve kültürü, Altın Ordu'da 14. yüzyıldan sonra hızla gelişmeye başlayan Altın Ordu-Kıpçak edebî diline nüfuz etmiştir[6].

Kıpçakların bahsettiğimiz bu geniş sahalara yayılmaları, tarihî Kıpçak Türkçesinin birden çok kolda, birbirinden nisbeten uzak coğrafyalarda, farklı dil ve kültür çevrelerinde gelişmesine neden olmuştur. Tarihî Kıpçak Türkçesi 13-16. yüzyıllar arasında güney Rusya steplerinde ve Mısır-Suriye olarak sınırlarını çizebileceğimiz Ön Asya'da, yani Mısır-Suriye bölgesinde konuşulan ve yazılan bir yazı dili olmuştur.

Bu muhitlerin başında Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan coğrafyada Altın Ordu devleti etrafında şekillenen Kıpçak Türk yazı dili gelmektedir. Buradaki yazı dili geleneğine, Kıpçaklarla kavim adı olarak tarihte birlikte anılan Kumanlar ve onların konuştukları Kuman Türkçesini de dâhil ediyoruz. Tarihte Kıpçak-Kuman adları uzunca bir süre yan yana geçmiştir. Aslında bu kavmî birlik iki ayrı kavmin sonradan birleşerek oluşturduğu bir birliktir. Kıpçakların yaşadıkları alanlarda bir araya gelen bu iki kavim kaynaşmış ve ortak diyebileceğimiz bir yazı dilini paylaşmışlardır.

Öte yandan Kuman-Kıpçak Türkçesine ait de bugün elimizde son derece az belge vardır. Kıpçak sahasında Kumancayı karakterize eden en önemli eser bir tür sözlük olan *Codex Cumanicus*'tur (Kumanca El yazması). Altın Ordu çevresinde, Harezm yazı dili geleneğinin tesiriyle, Kıpçak lehçesi temelinde şekillenen yazı dilinde verilmiş, günümüze kadar gelen birkaç önemli edebî eser mevcuttur. Yine Kıpçak özellikli bir yazı diliyle kaleme alınmış o devre ait resmî devlet belgeleri, diplomatik mektuplar, fermanlar olan yarlık ve bitikler vardır. Genel olarak bakıldığında bu dönemden bize kalan eser sayısı son derece azdır. Bu sebeple tüm bu belgelerin devrin Kıpçak Türkçesi hakkında bize bilgi vermesi dolayısıyla önemi büyüktür. Altın Orda Hanlığının yıkılmasının ardından kurulan Kazan, Kırım, Astrahan, Kasım hanlıkları Altın Orda devlet geleneğini sürdürmüşlerdir. Özellikle Kazan ve Kırım Hanlıkllarında Altın Orda-Kıpçak yazı dili bir süre devam etmiş, ancak 1475'te Kırım'ın Osmanlılara ilhakı, 1552'de Kazan'ın Ruslar tarafından işgali ile, Tarihî Kıpçak Türk yazı dilinin gelişme süreci bu coğrafyada son bulmuştur.

Kıpçak Türkçesinin Ön Asya'daki bir diğer kolunu, yine Altın Ordu geleneğine bağlı Memluk-Kıpçak Türkçesi oluşturmaktadır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi (14-16.yy)[7]

[6] Geniş bilgi için bkz. A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, *(İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

[7] Geniş bilgi için bkz. A. Melek Özyetgin, *Ebû Hayyan, Kirâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrak, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, Köksav: Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi:3,*

Kıpçak Türklüğünün merkezi durumunda olan Harezm-Altın Ordu'nun diğer Kıpçak Türklerinin yaşadığı devletler ve sahalarla da siyasî ve kültürel ilişkileri olmuş, bu sahalardaki dile ve kültüre katkı sağlamışlardır. Bunların en başında, Mısır-Suriye bölgesinde Kıpçaklar tarafından kurulmuş olan Memlûk-Kıpçak devleti gelmektedir. Çeşitli siyasî ve sosyal sebeplerle Ön Asya'ya, Mısır-Suriye bölgesine göç eden Kıpçak Türklerinin, yaklaşık 300 yüzyıl hâkimiyet süren bir Memlûk-Kıpçak devleti etrafında resmî yazı dili statüsündeki Memlûk Kıpçakçasını oluşturdukları görülür. Bugün tarihî Kıpçak Türkçesine ait en zengin dil malzemesini bu sahadan elde edebiliyoruz. Bu alanda Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kaleme alınmış edebî eserler yanında, sözlük ve gramerler Türk dili tarihî için büyük bir öneme sahiptir. Bu yazı dilinin en önemli özelliği, Arap dilinde Türkçe için yazılmış çok önemli sözlük ve gramer kitaplarının olmasıdır. Memlûk-Kıpçak dönemi, hem tarihî Kıpçak hem de genel Türk dili tarihi araştırmaları için son derece önemli kaynak eserlerin verildiği bir dönem olmuştur.

Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak boyları çeşitli nedenlerden ötürü göç yoluyla köle ve asker olarak geldikleri Mısır-Suriye sahasında Arap nüfusu içinde sivrilmiş, güç ve nüfuz kazanarak bölgenin Türk hakimiyeti altına girmesinde ve bölgenin Türkleşmesinde büyük rol oynamışlardır. Kıpçak Türklerinden daha önceki zamanlarda bölgeye siyasî yollarla gelip yerleşen Türkmen (Oğuz) boyları başlangıçta bu sahada hakim olan Türk nüfusu iken Kıpçak Türklerinin gelmesiyle Türkmen unsuru yerine Kıpçaklar ön plana çıkmış, dil ve kültürleri önem kazanmıştır. Gelenek olarak Altın Ordu-Kıpçak Türkçesi ile çoğu zaman eş ve paralel bir gelişim gösteren Memlûk sahasındaki Kıpçak Türkçesi, alt katman Türkmen Türkçesi bunun yanında mevcut Türkmenlerin dil potansiyeli ile karma bir yapısı olan bir yazı dili olarak gelişmiştir. Memlûk sahasında yazılmış olan eserlerin dilinde bu karma yapı yanında çevre Türk kültür muhitlerinden Harezm ve Anadolu'dan gelen etkileri de görmek mümkündür. Memlûk-Kıpçak Türkçesi, paralel bir gelişme gösterdiği Altın Ordu Türkçesi ile çeşitli çevre muhitlerdeki dil ile desteklenmiş bir yapı içinde Mısır-Suriye alanında gelişmiştir.

Memlûk sahasında 15. yüzyıldan itibaren özellikle Anadolu sahasıyla siyasî ve kültürel bağların kuvvetlenmesi, Memlûk sahasındaki Osmanlı nüfuzunu artırmış ve sonuçta Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethiyle Memlûk-Kıpçak Türkçesinin Anadolu (Oğuz) Türkçesi ile karşılıklı etkileşimi neticesinde, Osmanlıcalaştığı görülmüştür. Dolayısıyla bu yüzyıldan itibaren Kıpçakça özellikleri kaybolmuştur.

Ermeni Kıpçakçası (16.-17.yy)

Tarihi Kıpçak Türkçesinin geç dönemdeki bir başka kolu da Türk soylu olmayan başka bir millete, Ermenilere aittir. Kafkaslardan Kırım'a ve Doğu Avrupa'ya geçen bazı Ermeni

Ankara 2001, 31-64.

gruplar Kıpçakçayı kullanmaya başlamışlardır. Dönemin (15.-17. yy) bir tür karma dili olan Ermeni Kıpçakçası, Ermeni alfabesiyle yazıya geçirilmiştir. Tarihî Kıpçak dil malzemesi arasında 16-17. yyda Türkiye, Kırım, Moldovya, Romanya, Polonya ve Ukrayna'da Ermeni harfleriyle kaleme alınmış birçok Kıpçakça metin vardır. Sosyo-linguistik açıdan ilginç bir örnek olan bu Ermeniler, kendi dilleri olan Ermeniceyi bilmeyen, yazıda, ibadette, ticcarette ve diğer alanlarda Kıpçakçayı kullanan kişiler olmuşlardır. Burada Ermenilerle Kıpçakların ilişkilerinin tarihi 12.-14. yylara kadar geriye gitmektedir. Ermeni Kıpçakçası 17. yüzyıldan itibaren Slav dilleri içinde eriyip gitmiş, ardında zengin bir Ermeni Kıpçakçası eser külliyatı bırakmıştır (Demir-Yılmaz 2003: 74-75).

Eski Oğuz Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi (11-15. yy)

Orta Türkçe döneminin batı kolundaki Türk yazı dilinin öncülüğünü Oğuzlar yapmıştır. Daha önce 11. yüzyılın Orta Asyadaki Türk kavimleri için bir göç devri olduğunu ifade etmiştik. Batıya doğru Orta Asyanın içlerinden hareket eden bir başka büyük Türk boyu da Oğuzlar olmuştur. Horosan ve İran'dan batıya doğru uzanarak 13. yüzyılda Azerbaycan, Anadolu ve Irak bölgesinde Oğuz Türkçesi temelinde oluşturulan Eski Anadolu Türkçesi, Orta Türkçe dönemi içinde Batı Türk yazı dili alanının temsilcisi olmuştur.

Bugünkü Türkiye Türkçesinin yazılı tarihî gelişimini Anadolu'da 13. yüzyıldan itibaren başlatabiliriz. Eski Anadolu Türkçesi veya eski Oğuz Türkçesi olarak adlandırabileceğimiz bu tarihî devre 13 ve 15. yüzyıllar arasında Anadolu'da yerleşen Oğuz Türklerinin kendi lehçeleri temelinde kurdukları yazı dilidir. Tarihî Türk dilinin batı kolunu oluşturan bu sahada Oğuz Türkleri 11. yüzyıldan itibaren varlık göstermeye başlamış olmalarına rağmen 11.yüzyıldan 13. yüzyıla kadar olan Oğuz Türkçesinin gelişimi, yazı dili durumuyla ilgili bilgilerimiz, bu döneme ait fazla yazılı kaynak, edebi eser günümüze ulaşmadığı için yetersizdir. Ayrıca 11.-13 yüzyıl Oğuz Türkçesinin kendi özel lehçe yapısına dayalı tam bir biçimlenmeye giremediği için Karahanlı yazı dili geleneğinden büsbütün ayrılmadığı görülmektedir. Bu nedenle bu devirden kaldığı düşünülen birkaç edebî eserde Karahanlı ve Oğuz yazı dili özellikleri karışık olarak bulunmakta ve eserlerin dili karma özellik göstermektedir.

Genel çizgileriyle Selçuklu Devletinin yıkılışından Osmanlı Devletinin imparatorluk temelleri atışına kadar geçen dönemi kapsayan 13-15. yüzyılardaki Oğuz Türkçesi temelinde Batı Türk yazı dili, Doğu Türk yazı dilinden ayrı müstakil bir gelişme seyri göstermiştir.

Anadolu bölgesinin geçirdiği siyasi ve sosyal gelişmelere paralel olarak Eski Anadolu Türkçesi kendi içinde üç alt bölüme ayrılır.

1. Selçuklu Dönemi Türkçesi (11-13.yy)
2. Beylikler Dönemi Türkçesi (14.-15yy)
3. Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi (15.yy ortaları)

Osmanlı Devletinin, Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethiyle başlayan İmparatorluk çağına geçişiyle birlikte Türk yazı dili de farklı bir gelişme boyutuna girmiştir. Bu dönemde oluşmaya başlayan yazı dilinin Eski Anadolu Türkçesinden en önemli farkı, dildeki Arapça ve Farsça unsurların gerek söz varlığı, gerekse sentaktik yapılar bakımından son derece yoğun olarak sarılmış olmasıdır. Devletin yükseliş döneminde Osmanlıca veya Osmanlı Türkçesi yerel bir konuşma dilinden, çeşitli ağızları konuşanlar arasında bir iletişim aracı olma durumuna gelişti. İmparatorluğun çok geniş alanları içinde milletler üstü geçerlilik kazandı ve bir prestij dili olarak Arapça ve Farsçadan da birçok unsuru alarak standart bir dil durumuna geldi. 20. yüzyıl başında ise yerine yeni bir yazı diline, Türkiye Türkçesine bıraktı.

Çağatay Türkçesi dönemi (15.yy-19.yy sonu)

Orta Türkçenin son dönemini temsil eden Çağatay Türkçesi ise 15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar devam eden yazı dili dönemidir. Çağatay edebî dili bir yandan Hakaniye (Karahanlı), diğer yanda da Harezm Türkçesi tesiri altında Çağatay ulusundan meydana gelen yazı dilidir. Bu terim geniş manasıyla Moğol istilasından sonra Orta Asya'da meydana gelmiş Türk edebiyatı, dar anlamıyla Timürlüler (1405-1502) devrinde meydana getirilen dil ve edebiyatı karşılamıştır. Klâsik şeklini Nevayinin eserlerinde bulan Çağataycanın itibarı ve ağırlığı son derece büyük olmuş, bir devlet dili, yazı dili olarak 20. yüzyılın başına kadar Oğuzlar dışındaki Türk boyları ve onların kurdukları devletlerde kullanılmıştır. Çağatayca Rus ve Sovyet politikasının doğal bir gereği ve sonucu olarak, var olan ağızların ve lehçelerin yazı diline dönüştürülmesi ile, yerini Modern Özbekçeye ve Yeni Uygurcaya bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir.

Çağataycanın tarihî dönemlerini aşağıdaki gibi tasnif edebiliriz[8]:

1. Erken (İlk Çağatayca) veya Nevayî Öncesi devir (15. yy'ın ilk yarısı)

Bu dönem Harezm Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında geçiş özelliği taşımaktadır. Klâsik şeklini Nevayî ile bulan Çağatayca ile yazılmış eserlerde Nevayî'nin ilk Divan'ına kadar (1495) gittikçe azalan derecede Harezm Türkçesi özellikleri yer almaktadır.

1) Klâsik Çağatayca Devri (15. yüzyılın ikinci ve 16. yüzyılın ilk yarısı)

1469-1506 yılları arasında hüküm süren, Herat'ı siyasî merkez olması yanında devrin sanat ve kültür merkezi hâline getiren Hüseyin Baykara ile onun himayesinde bulunan Ali Şir Nevayî'nin başlattıkları dönemdir. 1507'de Özbeklere karşı yapılan savaşta ölen Baykara'dan sonra Klâsik Çağatay edebiyatı Şeybanîler tarafından Orta Asya'da, Babür ile de Hindistan'da olmak üzere iki bölgede devam etmiştir. Ali Şir Nevayi'ye kadar Çağatay Türk edebiyatı Altın Orda-Harezm lehçeleriyle karışık, dil bakımından istikrarsız bir durumda idi. Nevayi'nin büyük dehası bu karışık edebî dili; büyük ve geniş sahalara yayılmış olan Türk boylarının Özbekler, Kazak, Kırgızların, Uygurların, İdil-Ural Türklerinin müşterek tek edebî dili hâline getirdi. 19. yüzyıl ortalarına kadar bu durum devam etti.

[8] Geniş bilgi için bkz. Janos Eckmann, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine Araştırmalar", TDK yayınları, Ankara 1996.

2) Klâsik Sonrası Devir (16. yyın ilk yarısından 19. yy sonuna kadar)

Orta Asya'nın çeşitli adlar altında süren 250 yıllık siyasî birliği 16. yy.'ın sonlarında Şeybanî hükümdarı Abdullah Han'ın ölümü ile sona ermiş ve Şeybanî Hanlığı Hive, Hokand, ve Buhara hanlıkları olmak üzere üçe bölünmüştür. Bu hanlıklar arasındaki iç savaşlar kültür hayatında da etkisini göstermiş, güçlü şair ve yazarların yetişmemesi sebebiyle Çağatay edebiyatı gerilemeye başlamış ve zamanla yerini Özbekçeye bırakmıştır.

Yeni Türkçe dönemi (16. yy ve sonrası)

Modern Türk yazı dilleri döneminin bir önceki safhasını oluşturan Yeni Türkçe dönemi 16. yüzyıldan itibaren Türk dili alanında mahallî dil özelliklerinin mevcut yazı diline girmeye başladığı dönemdir. Bir anlamda bu yeni dönem, Modern Türk yazı dillerinin şekillenmeden önceki hazırlık devresini oluşturmaktadır.

Tarih boyunca geniş bir siyasî coğrafya içinde yer alan Türklüğün, ayrı ayrı siyasî teşekküllerde bulunmakla birlikte, müşterek bir edebî dilde buluştuğunu ve 15. yüzyılın ilk yarısından itibaren İslâmî Türk muhitinde iki edebî dil/yazı dilinin mevcut olduğunu biliyoruz. Balkanları, Anadolu'yu ve Azerbaycan'ı içine alan ve Oğuz temelinde şekillenen Batı Türk yazı dili ile Uygur-Karluk ağzı temelinde şekillenen İdil-Ural ve Orta Asya sahasını içine alan Doğu Türk yazı dilidir. Her iki yazı dilinin sınırları çeşitli sosyal, siyasî ve coğrafî hareketlenmelerle birbirine yer yer geçmiş, aralarındaki organik bağı korumuş, ayrıca bulunduğu coğrafya içinde etnik unsurlarının da yazı diline dahil edilmesiyle yazı dili gelişim süreçleri tamamlanmıştır.

Osmanlıcanın temsil ettiği Hem Batı Türk yazı dili alanında hem de Çağataycanın temsil ettiği Doğu Türk yazı dili alanında Türkçenin yerel konuşma ağızlarının yazı dillerini etkilemesiyle, Genel Türk dillerinde yeni varyasyonlar oluşmaya başlamış, 20. yüzyıldaki Modern Türk yazı dillerinin temelleri bu dönemde atılmaya başlanmıştır.

Modern Türk dili dönemi (20.yy-)

Modern Türk Dili alanı daha öncede söylediğimiz gibi Balkanlardan Büyük Okyanusa, Kuzey Buz Denizinden Tibet'e kadar uzanan çok geniş bir alandır.

Türk dilinin tarihsel gelişim süreci içinde bir takım iç ve dış faktörlerle çeşitli kollara, diyalektlere ayrıldığını daha önce ifade etmiştik.

Bugün Türk lehçelerinin büyük bir kısmı devlet dili, yazı dili, edebî dil, edebiyat dili, vb. statüsünde kullanılmaktadır: Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan Cumhuriyetleri; Rusya Federasyonu içinde Tataristan, Başkurdistan, Çuvaş, Kabartay-Balkar, Karaçay-Çerkes, Dağıstan, Tuva, Saha (Yakut), Altay, Hakas Cumhuriyetlerinde, bu

cumhuriyetlerin adıyla aynı adı taşıyan Türk lehçeleri bu sayılan cumhuriyet, bağımsız cumhuriyet ve/veya muhtar cumhuriyetlerde belirtilen statüye sahiptir. Çin Halk Cumhuriyetinde Şincan Uygur Özerk bölgesinde yaşayan Uygur Türklerinin kendi yazı dillerini kullanmaktadırlar[9].

Bugünkü modern Türk dili alanını coğrafi ve lingusitik esaslarda 6 gruba ayırarak size kısaca bahsetmek istiyorum:

1. Güney-Batı Türk ~ Oğuz Türk Lehçeleri
2. Güney-Doğu ~ Uygur ~ Karluk Lehçeleri
3. Kuzey-Batı ~ Kıpçak Türk Lehçeleri
4. Kuzey-Doğu ~ Sibirya Türk Lehçeleri
5. Çuvaşça
6. Halaçça

GÜNEY-BATI TÜRK LEHÇELERİ (OĞUZ)

1. Türkiye Türkçesi
2. Azerice
3. Gagauzca
4. Türkmence
5. Horasanca

Yukarıdaki beş lehçeyi Oğuz grubu Türk lehçeleri olarak kabul ediyoruz. Bu lehçeler içinde Horasancanın yazı dili yoktur. Diğer Türk lehçeleri birer yazı dilidir. Türkçe, Azerice ve Gagauzca birbirine çok yakın Türkçelerdir. Türkmence Oğuz grubu içinde özellikli bir yere sahiptir ve Oğuz coğrafyasının en doğusunda yer alır ve dolayısıyla Doğu Türkçesine yakın ve temas hâlindedir.

Oğuz grubu içinde konuşur sayısı ve konuşurlarının dağılımlı coğrafyası bakımından en büyük grup Türkiye Türkleridir. Türkiye Türkçesi, Türkiye'de, Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Balkan Ülkeleri, Yunanistan, Bulgaristan, Eski Yugoslavya topraklarında, Makedonya ve Romanya'da, Batı Avrupa ülkeleri ile Avusturalya kıtasında konuşulmaktadır. Türkiye'de 1928 yılında harf devrimi ile Latin yazısı kabul edilmiştir. Türk yazı dili İstanbul ağzı temelinde şekillenmiştir. Türkiye Türkçesi Anadolu ve Rumeli ağızları olmak üzere zengin bir alt diyalekt alanına sahiptir.

Gagauz Türkçesi Oğuz grubunun en küçük kolunu oluşturur. Oğuzcanın en batıda kalan bu kolunu konuşanların büyük bir kısmı bugün Moldova cumhuriyetinin güneyinde ve Ukrayna'nın güneybatısında yaşarlar. Ayrıca Bulgaristan ve Dobruca'da ve Kafkaslarda da

[9] Bkz. http://www.humanity.ankara.edu.tr/turklehceleri/hakkimizda.htm

yaşayan Gagauz toplulukları vardır. Gagauzlar Hristiyan Türklerdendir. 20 Ağustos 1990'da Moldova'da Gagauz yeri adlı özerk bir devlet kurmuşlardır. Devletlerinin resmî konuşma dilleri, Gagauzca, Romence ve Rusçadır. Gagauz Türkçesi aslında dilbilimsel açıdan baktığımızda Türkiye Türkçesinin bir ağzıdır. 1957'de Sovyetler birliği içinde yazı dili olarak resmî statüsünü kazanmıştır, 1996'ya kadar kiril harfleriyle yazılmıştır. Bugün Slavcanın yoğun etkisi altındadır. Özellikle Gaguzcanın sözdiziminde bu Slav etkisi dikkati çeker.

Gagauzcadan sonra Türkiye Türkçesine en yakın Türkçe; Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan cumhuriyeti, Ermenistan'da, Gürcistan ve en kalabalık olarak İran'da konuşulmaktadır (Tebriz ağzı, Kaşkay-Eynallu ağızları). Irak'ta konuşulan Kerkük Türkçesi de Azerbaycan Türkçesinin bir ağzı olarak kabul edilmelidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus işgaliyle ikiye bölünen Azerbaycan'ın tarihinde Türkmençay antlaşması (1828) ile yeni bir dönem başlamıştır. Kuzey Azerbaycan Rus hakimiyetine girerken, Güney Azerbaycan'da İran hakimiyeti altına girmiş, dolayısıyla Azerbaycan Türklüğü iki farklı fikrî ve kültürel, dini çevrede yaşamıştır. İslamın Şia geleneğine bağlı Güney Azerbaycanlılar bölgenin Lingua Franca'sı olan Farsçanın kuvvetli tesiri altında, İran kültürüyle içiçe yaşamaktadırlar.

Türkmen Türkçesi öncelikle yoğunlukla Türkmenistan cumhuriyetinde, İran ve Afganistan'da konuşulmaktadır. Türkmen Türkçesinin bir ağzı olan Türühmen Kafkasya'da, Stavropol'dan Astrahan'a kadar olan yörelerde konuşuluyor. Oğuz grubu içinde eski Oğuz Türkçesinin özelliklerini en iyi korumuş olan lehçe ise Türkmencedir. Türkmenler köken olarak Oğuz boylarına dayanırlar. 11. yüzyıl Türk kaynaklarından itibaren Türkmen etnonimine kaynaklarda rastlanmaktadır. 1917'den itibaren Sovyetler Birliği içinde yer alan Türkmenistan, 1991'de birliğin dağılmasıyla 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını kazanmıştır. Başkenti Aşgabat olan Türkmenistan bugün bağımsız Türk cumhuriyetlerinden biridir. Azeriler gibi Türkmenler de bugün Latin yazısını kullanmaktadırlar. Türkmenler 1996'dan itibaren Latin yazısını kullanmaktadırlar. Türkmen Türkçesi, Türkçenin ses tarihi araştırmaları için son derece önemlidir. Ana Türkçenin aslî uzun ünlülerini Yakut ve Halaç lehçeleriyle birlikte sistemli olarak koruyan bir Türk lehçesidir.

Oğuz dünyasının doğu kolunda yer alan Horosan Türkçesi, İran'ın kuzey-doğusunda, Horosan bölgesinde konuşulur. Yakın zamana kadar bu Türk lehçesi ile ilgili fazla bir şey bilinmemekteydi. Bu lehçenin Türkmencenin bir ağzı olduğu düşünülüyordu. Ancak Alman Türkolog G. Doerfer'in alanda yaptığı önemli çalışmalarla (1969) Horosan Türkçesinin de Oğuz grubu içinde diğer lehçeler gibi eş değerde özelliklere sahip bir dil olduğu ortaya konmuştur. Horosan Türkçesi Türkmenceye benzemekle birlikte birçok özellikleriyle ondan ayrılır.

Oğuz lehçelerinin konuşulduğu coğrafyayı ve tahmini konuşur sayılarını şu şekilde verebiliriz[10]:

[10] Türk lehçelerini konuşanların nüfusla ilgili bilgileri H. Boeschoten "The Speaker of Turkic Languages", *The Turkic Languages*, Lars Johanson/Eva Csato, 1998, s. 1-5)'e dayanılarak verilmiştir.

1. Türkiye Türkçesi

Türkiye	(70.000.000)
Bulgaristan	(tahminen 1.000.000)
Kıbrıs	(150.000)
Avusturalya	(40.000)
Makedonya	(80.000)
Romanya	(24.000)

Eski Yugoslavya topraklarında (tahmini 20.000)

Yunanistan	(tahmini 150.000)

Batı Avrupa ülkeleri (2.000.000 üstünde)

2. Azerice

Azerbaycan	(6.000.000)
Ermenistan	(40.000)
Gürcistan	(300.000)
İran	(13.000.000)
Irak	(400.000)

3. Gagauzca

Moldova	(150.000)
Bulgaristan	(5000)
Kazakistan	(1000)
Romanya	(bilinmiyor)

Rusya Federasyonu (10.000)
(Kafkaslar)

Ukrayna	(32.000)

4. Türkmence

Türkmenistan	(3.000.000)
Afganistan	(380.000)
İran	(500.000)
Irak	(400.000)

5. Horosanca

İran (2.000.000)

KUZEY-BATI ~ KIPÇAK TÜRK LEHÇELERİ

1. Tatarca
2. Başkurtça
3. Kırgızca
4. Kazakça
5. Karakalpakça
6. Nogayca
7. Karaçay-Balkarca
8. Kumukça
9. Karayimce
10. Kırım Tatarcası

Çağdaş Türk dünyası içinde en kalabalık grup Kıpçak grubudur. Kıpçak Türkleri, coğrafî, kültürel ve sosyal açıdan birçok müşterek unsuru bir arada bulundururlar. Bu Türk boylarının birçoğu aynı kavimden teşekkül etmiştir. Yine bütün bu boyların Kıpçak boyları olarak değerlendirilmesinde coğrafya, tarih ve dil birliğinin mühim rolü olmuştur. Bu saydığımız Kıpçak boylarının bir kısmı tarihte müstakil bir kavim adı, etnonim olarak geçmektedir (Tatar, Kırgız gibi). Bunun yanında asıl Kıpçak Türk kavminin bünyesinden çıkıp zamanla ayrı boy olarak meydana çıkmış Kıpçak Türk boyları da vardır.

Modern Türk dili alanında oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Kıpçak lehçelerini coğrafî esasta üçe ayırabiliriz: İdil-Ural bölgesinde konuşulan lehçeler, Aral-Hazar gölleri arasında konuşulanlar ve Hazar ve Karadeniz arasında (Kafkaslarda) konuşulan lehçeler.

İdil-Ural grubu içinde Tatar Türkçesi, en büyük sayıda Tataristan'da, sonra Başkurdistan, Bulgaristan, Kazakistan, Romanya, Çin, Türkiye, Finlandiya, Ukrayna, Kırgızistan, Azerbaycan, ABD, Tacikistan ve bazı Avrupa ülkelerinde, oldukça geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. Rusya dışında kalan Tatarlar oldukça geniş bir alana yayılmış ve büyük bir diaspora oluşturmuşlardır.

Tatarların bir kısmı 18. ve 19. yüzyıllarda İdil-Ural bölgesinden Batı Sibirya'ya göç etmişlerdir. Batı Sibirya ağızları, İrtiş vadisinde, Tobolsk, Tümen, Tomsk ve Barabada

konuşulur. Bölgedeki Rusçanın etkisiyle Batı Sibirya lehçeleri üzerindeki Tatarca etkisi azalmıştır.

İdil-Ural coğrafyası içinde Tatarlarla komşu olan Başkurtlar vardır. Tatarcaya çok yakın olan Başkurt Türkçesi, büyük çoğunlukla Başkurdistan'da konuşulur. Tatarlar için saydığımız oblastların bir bölümünde de yine Başkurtça konuşulduğu bilinmektedir. Tatarca ve Başkurtça, Kıpçak grubu içinde gösterdikleri dil özellikleri bakımından müstakil bir grup oluştururlar. Tataristan ve Başkurdistan bugün Rusya Federasyonuna bağlı otonom cumhuriyetlerdir.

Aral-Hazar gölleri arasında konuşulan Kıpçak Türk lehçelerinden Kazak Türkçesi, Kazakistan'da, Afganistan'da, Çin'de, Moğolistan'da, Türkmenistan'da, Özbekistan'da konuşulmaktadır. 26 Ağustos 1920'de SSCB'ye bağlı olarak kurulan Kazakistan, birliğin dağılmasından sonra, 14 Aralık 1991'de bağımsız Türk cumhuriyetlerden biri oldu.

Kazakçaya çok yakın olan bu yüzden de Kazakçanın bir diyalekti sayılması gereken Karakalpak Türkçesi, Sovyet devriminden sonra yazı dili olmuştur. Bugün çoğunlukla Özbekistan'a bağlı Karakalpak Muhtar cumhuriyetinde ve Kazakistan'da konuşulur.

Kıpçak grubu içinde dil özellikleri bakımından Kazak ve Karakalpak Türkçeleriyle benzer özellikleri taşıyan Nogay Türkçesi, Aral-Hazar dışında, Kafkasya bölgesinde konuşulmaktadır. Bugün Nogayca Karaçay-Çerkes Cumhuriyetinde, özellikle Stavropol vilayetinde, Dağıstan cumhuriyetinin çeşitli bölgelerinde konuşulmaktadır. Ayrıca Romanya'da ve Türkiye'de de küçük bir Nogay topluluğu bulunmaktadır.

Aral-Hazar coğrafyasında konuşulan bir başka Kıpçak Türk lehçesi de Kırgızcadır. Kırgızistan'da, Özbekistan'da, Tacikistan'da, Çin'de konuşulmaktadır. Kırgızlar adları Orhun yazıtlarında sık geçen eski Türk boylarından biridir. 31 Ağustos 1991'de bağımsız Türk cumhuriyetlerinden biri olmuştur. Kırgızca dil özellikleri bakımından Kıpçak grubu içinde müstakil bir yerdedir. 16. yüzyıla kadar Altaylarda yaşayan Kırgızlar, bu yüzyıldan sonra bugün yaşadıkları yerlere, Issık göl civarına gelmişlerdir. Kırgızcanın Kuzey-Doğu grubundan Altayca ile yakın benzerlikleri vardır. Kırgızcanın en önemli özelliği, kuvvetli dudak çekimine bağlı (labial attraction) yuvarlaklaşmadır. Aynı özelliği Altaycada da görmek mümkündür.

Karadeniz-Hazar alanında (Kafkasya) konuşulan Kumuk Türkçesi, Dağıstan Muhtar cumhuriyeti sınırları içinde (başkent Mahaçkale) konuşulur. Kumukça Sovyet devriminden sonra yazı dili olmuştur. Azerilerden sonra Kafkasya'da yaşayan en kalabalık Türk topluluğu Kumuklardır. Bir Kıpçak lehçesi olan Kumukçada Oğuzcanın tesirleri vardır. Yine Kafkasya'da konuşulan bir başka Türk lehçesi de Karaçay ve Balkar Türkçesidir. Karaçay Türkçesi, Karaçay-Çerkes Cumhuriyetinde, Kuban nehri yakınlarında, Balkar-Kabartay cumhuriyetinde konuşulur. Bu iki boy kaynaklarda ayrı zikredilmekle birlikte dil, tarih ve kültür bakımından bir bütünlük gösterir ve birlikte değerlendirilmesi gerekir. Rusya dışında

Türkiye'ye göç eden Karaçaylılar da vardır. Karaçayca-Balkarca Sovyet devriminden sonra yazı dili olmuştur.

Kıpçak grubu içinde yer alan bir başka Türkçe Kırım-Tatar Türkçesidir. Kırım Tatarcası Kırım'da yaşayan Kıpçak kökenli (Tatar, Nogay) Tatarların diline verilen addır. Kırım Tatarcası aynı zamanda Kırımçak adı verilen Kırım Yahudilerinin de dilidir. Romanya'da Köstencenin kuzeyinde konuşulan Dobruca Nogaycası ile aynı kentin güneyinde konuşulan Dobruca Tatarcası da Kırım Tatarcasının ağızlarıdır. 2. Dünya savaşı sonlarına kadar Kırım'da 200.000 kadar Tatar yaşıyordu. Savaş sonrasında bazı politik nedenlerle bütün Kırım Tatarları Özbekistan'a sürgün edildiler ve uzun yıllar orada yaşadılar. Bir kısmı Türkiye'ye göç etti. Kırım Tatarlarının anayurtlarına, Kırım'a dönmelerine ancak son yıllarda izin verilmiştir. Ve halen Kırımlıların vatanlarına dönme süreçleri devam etmektedir. Kırım Tatarcası diyalekt açısından karma bir özellik gösterir. Kuzey diyalekti Nogaycanın tesirindedir. Orta diyalekti Tatarcadır. Güney diyalekti ise geçmişteki Osmanlı Türkçesi tesiriyle bugünkü Türkçe gibidir. Literatürde bu Kırım Osmanlıcası olarak da adlandırılır. Kırım bugün Ukrayna'ya bağlı otonom bir cumhuriyettir.

Kıpçak grubunun en batısında konuşulan lehçelerinden biri de Karayimcedir. (Karay, im çoğuldur) Bunlar Musevî Türklerdir. Köken bakımından yine Musevi olan Hazar Türklerine bağlanırlar. Litvanya'da, Batı Ukraynada, Kırım'da, Polonya'da konuşulur. Bugün Karayim Türkçesi dil ölümü, dil kaybı tehlikesi ile karşı karşıya kalan Türk lehçelerinden biridir. Konuşur sayıları gittikçe azalan ve yok olmaya yüz tutmuş Türk lehçelerinden biridir. Karaylar dillerini 1930'lu yıllara kadar İbrani, Latin ve Kiril alfabeleri ile yazmışlar. Karayimlere ait eski pekçok dini elyazması metin, doğal olarak İbranî yazısıyla yazılmıştır.

1. Tatarca

Rusya Fed. Tataristan	(2.000.000)
Bulgaristan	(11.000)
Kazakistan	(340.000)
Romanya	(24.000)
Rusya Fed. Başkurdistan	(1.000.000)
Çin	(5000)
Türkiye	(25.000)
Finlandiya	(1000)
ABD	(1000)
Avrupa ülkeleri	(8000)
Ukrayna	(86.000)
Tacikistan	(72.000)

Kırgızistan	(39.000)
Azerbaycan	(28.000)

2. Başkurtça

Rusya Fed. Başkurdistan	(1.000.000)

3. Kırgızca

Kırgızistan	(2.400.000)
Afganistan	(500)
Çin	(140.000)

4. Kazakça

Kazakistan	(7.300.000)
Afganistan	(2000)
Çin	(1.000.000)
Moğolistan	(100.000)
Türkmenistan	(80.000)
Özbekistan	(900.000)

5. Karakalpakça

Özbekistan	(450.000)
Afganistan	(2000)

6. Nogayca

Rusya Fed. Kafkaslar	(77.000)

7. Karaçay-Balkarca

Rusya Fed. Kafkaslar	(70.000) (Karaçayca)
	(40.000) (Balkarca)

8. Kumukça

Rusya Fed. Kafkaslar	(300.000)

9. Karayimce

Litvanya	(50)
Polonya	(20)
Ukrayna	(6)

10. Kırım Tatarcası

Kırım	(200.000)

Özbekistan (300.000)

GÜNEY-DOĞU ~ UYGUR ~ KARLUK LEHÇELERİ

1. Özbekçe
2. Uygurca
3. Sarı Uygurca
4. Salarca

Bu gruba giren bu dört Türk lehçesinden özellikle Özbek Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesi doğrudan Çağatay Türkçesinin modern alandaki temsilcileridir. Özbek Türkçesi bugün büyük çoğunlukla Özbekistan'da, Kazakistan'ın güneyinde, Kuzey Afganistan'da, Tacikistan'da, Türkmenistan'da ve Çin'de konuşulmaktadır. Modern Özbek Türkçesi Çağataycanın devamıdır. Çağatay yazı dilinde Özbekçe unsurlar, özellikle Çağataycanın son döneminde, Şeybani Hanlar döneminde, 18. yüzyıldan başlayarak gözükmeye başlamıştır. 27 Ekim 1924'te SSCB içinde kurulan Özbekistan, 9 Eylül 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur.

Bu gruba giren ikinci büyük Türk topluluğu Uygurlardır. Uygurlar bugün Çin Halk Cumhuriyet'ine bağlı Şincan Özerk Bölgesinde yaşamaktadırlar. Çin'in dışında Kazakistan, Moğolistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da da Uygurlar yaşamaktadır. Uygurlar, Türk kültürünün en parlak devrini yaşatan Eski Uygur Türklerinin torunlarıdır. Uygurca ile Özbekçe birbirine oldukça yakındır. Uygurca da Özbekçe gibi Çağataycanın bir devamıdır.

Çin sınırları içinde konuşulan, Güney-Doğu Türk lehçeleri grubuna dahil ettiğimiz bir başka Türk lehçesi Sarı Uygurcadır. Sarı Uygurlar Çin'in Gansu eyaletinde yaşarlar. Dil özellikleri bakımından, Kuzey-Doğu Türk lehçelerinden olan Hakasçayla, Şorcayla uygunlaşır. Bugün Türk dünyasında dil kaybı, dil ölümüyle karşı karşıya kalan Türk topluluklarından biridir. Gün geçtikçe pekçok iç ve dış etkenden dolayı Sarı Uygurlar arasında ana dil kaybı artmaktadır. Sarı Uygurların bir kısmı Moğollaşmış olup Moğolca konuşurlar ve kendilerine "Şira Yugur" diye adlandırırlar. Türkçe konuşan Sarı Uygurlar kendilerini Hara Yugur olarak adlandırırlar. Sarı Uygurların yazı dilleri yoktur. Bugün Sarı Uygurca, Çincenin, Moğolcanın ve Tibetçenin tesiri altındadır. Eski Türkçenin arkaik bazı özelliklerini taşıdığı için Sarı Uygurca, Türk dil tarihi çalışmaları içinde özel bir yere sahiptir. Eski Türk Şamanist inancı devam ettirenler yanında Sarı Uygurların büyük çoğunluğu Buddhist-Lamayisttir.

Güneydoğu ve Güneybatı gruplarının arasında bir geçiş özelliği gösteren Salar Türklerinin dili de bu gruba dâhildir. Salarlar, Çungua-Salar Muhtar vilayetinde, Şincan'da, Gansunun çeşitli yerlerinde konuşulur. Kendilerine ait bir yazı dilleri yoktur. Salarca Oğuzca ile Kıpçakçaya has özellikleri bir arada bulunduran bir geçiş Türkçesidir. Müslüman olan

Salarlar bugün yaşadıkları bölgelere 14. yüzyılda Semerkant'tan göç ederek gelmişlerdir. Bugün Yeni Uygurcanın temel fonetik özellikleriyle çevrili durumdadır.

1. Özbekçe

Özbekistan	(16.000.000)
Afganistan	(1.400.000)
Çin	(15.000)
Kazakistan	(350.000)
Kırgızistan	(600.000)
Tacikistan	(1.000.000)
Türkmenistan	(350.000)

2. Yeni Uygurca

Çin	(8.300.000)
Kazakistan	(245.000)
Moğolistan	(1000)

3. Sarı Uygurca

Çin	(5000)

4. Salarca

Çin	(74.000)

KUZEY-DOĞU ~ SİBİRYA TÜRK LEHÇELERİ

1. Yakutça (Sahaca)
2. Tuvaca
3. Hakasça
4. Altayca

Yakutlar Türk dünyasının en kuzey-doğu ucunda Rusya Federasyonuna bağlı Yakut Özerk cumhuriyetinde yaşar. Kendi cumhuriyetleri dışında Rusya'nın Magadan bölgesi ile Sahalin adasında da yaşayan küçük Yakut toplulukları vardır. Yakutlar kendilerini Saha (< yaka) olarak adlandırırlar. Yakut ismi onlara yabancı literatürde verilen isimdir. 19. yüzyılların başlarına kadar Yakutçanın Türkçe olmadığı araştırmacılar arasında genel kabul gören bir görüştü. Ancak 19. yüzyıl sonlarında bilim adamları tarafından sahada yapılan dil araştırmalarıyla Yakutçanın Türk dilinin üst lehçelerinden biri olduğu gerçeğini ortaya konmuştur. Yakutça birçok arkaik özelliği ile Türk dilleri içinde önemli bir yer tutar. Türk dili tarihi araştırmaları içinde de önemli bir yeri vardır. Yakutistan'dan daha uzak bir bölgede, Taymır yarımadasında konuşulan, Yakutçanın ağzı olan Dolgan diyalekti Yakutçadan daha arkaik özellikler taşımaktadır. Yakutça Türk dilleri içinde en çok Tuvacaya yakındır.Ancak bununla birlikte iki lehçe arasındaki anlaşabilirlik ölçüsü fazla değildir. Genel Türk dilinin gelişim sürecinden oldukça erken ayrıldığı, coğrafî bakımdan genel Türk dünyasından ayrı düştüğü için bugünkü Türk lehçelerine oldukça uzaktır. Moğol ve Fin-Ugor dilleriyle olan münasebetinden dolayı dilde yabancılaşma oranı da oldukça yüksektir. Yakutlar resmi olarak Hristiyansalar da eski dinleri olan Şamanizmi aralarında yaşatmaktadırlar.

Tuva Türkçesi, başlıca Rusya Federasyonuna bağlı Tuva otonom cumhuriyetinde (Başkent Kızıl), konuşulur. Ayrıca Moğolistan Halk cumhuriyetinde, Buryat Özerk cumhuriyetinde ve Çin'in Şincan eyaletinde küçük Tuva toplulukları vardır. Tuvalar kendilerine Tıva kiji ya da Tıvalar olarak adlandırırlar. Bilimsel literatürde Uryanhay, Soyot veya Soyon olarak da geçerler. Tuva adı, tarihteki T'opa adıyla ilişkili olmalıdır. Doğu Hun federasyonuna bağlı olan T'opalar Kuzey Çin'de 200 yıl süren T'opa-Wei devletini kurmuşlardır (4-6.yy). Tuvaların Tibet Budizmi (Lamaizm) ile Şamanizm karışığı bir dinleri vardır. Tuvaca da Eski Türkçenin arkaik özelliklerini taşıyan özellikli bir Türk lehçesidir. Tuvacanın ağzı Karagas (Tofa) diyalekti de özellikli bir lehçedir.

Hakas Türkçesi ve ağızları Rusya Federasyonuna bağlı Hakas Otonom Cumhuriyetinde (başkent Abakan), Yenisey, Abakan ve Çulım ırmaklarının orta mecrasında yaşayan halklarca konuşulur. Hakasçanın bir ağzı olan Şor Türkçesi Kemerova eyaletinde konuşulur. Hakasça konuşan Türklerin asıl çoğunluğunu Sagay-Beltir ve Kaç-Koybal-Kızıl ve Şor grupları oluşturur. Hakas yazı dili bu konuşulan bölgelerde 1944 yılına kadar bir yazı dili olan Şorcanın yerini almıştır.

Bugün Çin'in Mançurya bölgesinde Harbin'e yakın bir bölgede yaşayan Fu-yü Kırgızlarının dili de Hakasçaya yakındır. Bu lehçe Türkoloji çevresinde gözden kaçmış, üzerinde fazla araştırma yapılmamış bir Türk lehçesidir. Az sayıda konuşuru kalmış Türkçelerden biridir.

Kuzey-Doğu Sibirya Türk grubuna giren bir başka Türk lehçesi de Altay Türkçesidir. Altayca Rusya Federasyonuna bağlı Dağlık Altay cumhuriyetinde konuşulur. Altaycanın güney ağızları Oyrot, Telengit, Teleüt ve kuzey ağızları Tuba, Kumandı, Çalkandı'dır.

Altayca Sovyet döneminde 1922'de yazı dili olmuştur. Altayca 1948'e kadar Oyrotça olarak adlandırılmıştır.

1. Yakutça (Sahaca)

Rusya Fed. Yakutistan (400.000

2. Tuvaca

Rusya Fed. (Altay bölgesi ve Güney sibirya) (200.000)

Moğolistan (6000)

Çin (400)

3. Hakasça

Rusya Fed. Hakas otonom cum. (58.000)

(10.000) (Şorca)

4. Altayca

Rusya Fed. (52.000) (Oyrotça, Teleütçe)

ÇUVAŞLAR

Türk dilinin tasnifinde kendi başına bir grup oluşturan Türkçe Çuvaş lehçesidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Genel Türk lehçeleri ile Çuvaşçanın gelişimi birbirinden tamamen ayrı kollarda olmuştur. Ana Türkçenin kardeşi, Ana Bulgarcanın devamı olan Çuvaşça bir r/l türkçesidir. Çuvaşça bir r/l dili olarak, z/ş Türkçesi Genel Türk dilinden farklı özellikler taşır. Çuvaşça Eski Bulgar Türkçesinin bugünkü mirasçısı olarak kabul edilir. Çuvaşlar bugün İdil-Ural Türklüğü içinde sayılmaktadır. Çuvaşlar bugün Rusya federasyonuna bağlı Çuvaşistan'da, Tataristan'da ve Başkurdistan'da yaşarlar. Çuvaşlar Ortodoks Hristiyanlardır. Çuvaşların yaşadıkları bu bölgelerde çok eski çağlardan itibaren Fin-Ugur halklarıyla münasebetleri olmuştur. Çuvaş adına ilk olarak 16. yüzyılda yazılmış bir Rus kaynağında rastlanmıştır. Önce Müslüman olan Çuvaşlar, Ruslar içinde misyonerlik faaliyetleriyle Hristiyanlaştırılmıştır.

Çuvaşça gerek Moğolcaya yakınlığı gerekse Fin-Ugor dilleriyle olan münasebeti bakımından Türk dilleri içinde ayrı bir yer tutar. Bugün Çuvaşçanın oldukça farklılaşan yapısı yüzünden, Çuvaşça ile diğer Türk lehçeleri arasında anlaşabilirlik oranı oldukça düşüktür. Bir Türk dili olduğunun kabul edilmesi bilim çevrelerinde uzun tartışmalardan sonra gerçekleşmiştir. 19. yüzyıl sonunda birçok araştırmacı Çuvaşçayı bir Fin-Ugor dili olarak saymıştır. Ancak 20. yüzyıl başında gelişen modern dil araştırmaları neticesinde Çuvaşçanın

Türkçe olduğu ispatlanmıştır. Çuvaşça bugün Türk dilleri arasında bir üst-lehçe konumundadır ve lehçe tasnifinde ayrı bir grupta değerlendirilmelidir.

Çuvaşistan (900.000)

Tataristan (135.000)

Başkurdistan (119.000)

HALAÇLAR

Orta İran'da konuşulan bu Türk lehçesi yakın tarihte Alman Türkolog G. Doerfer tarafından keşfedilmiştir (1968). Eski Türkçenin birçok arkaik özelliğini taşıyan özellikli bir Türk lehçesidir ve sahip olduğu dil özellikleri açısından Modern Türk lehçeleri içinde müstakil bir grup içinde yer alır. Halaççanın bir yazı dili yoktur.

İran (28.000)

Halaçça, İran'da İran dillerinin ve Oğuz Türkçesinin (Horosanca) tesiri altında, bünyesinde arkaik özellikleri taşıyan ve varlığını sürdüren bir Türk topluluğudur. Halaçların ataları olan Argular, ilk merkezi Asya'da 759-780 Mani kaynaklarında zikrediliyor. 8. ve 11.yy arasında Argular Halaç adını kendilerine kazandıran Oğuz Halaçlarıyla yakın yaşıyorlardı. Moğol akınlarıyla İran'a geldiler. İran'da kaynaklarda ilk 1370'te zikredildiler. Bunların bir kısmı Kaşkay'da kaldı, ancak onlar asimile oldular.

İran sahasındaki Türk dilleri arasında ciddi bir etkileşim olmuştur. İran'daki Türk dilleri üzerinde özellikle Alman Türkolog Gerhard Doerfer'in çok önemli saha ve bilimsel çalışmaları vardır. İran'daki farklı kollardan gelen Türk dilleri arasındaki bu etkileşimi şu şekilde dile getirebiliriz: Bölgenin asıl dili Farsça, Azeri, Güney Oğuz, Türkmen, Horosan Türkçesini ve Halaççayı etkilemiştir. Öte yandan Azerbaycan Türkçesi Horosan Türkçesini etkilemiştir. Ayrıca yine Farsça üzerinde de Azericenin etkileri vardır. Önceki dönemlerde Horosan Türkçesinin Özbekçeyi etkilediği bilinmektedir. Aynı şekilde Özbek Oğuz Horosan Türkçesini etkilemiştir. Yine Horosan Türkçesinin Halaççа üzerinde tesirleri vardır.

KAYNAKLAR

BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 481-501.

---, "Türk Lehçeleri arasında müşterek bir yazı dili teşekkülü için neler yapılabilir?", IV. Milli Eğitim Sempozyumu, Adana 1992, s. 47-52.

BOESCHETON, H., "The Speaker of Turkic Languages", *The Turkic Languages*, Lars Johanson/Eva Csato, 1998,

DEMİR, Nurettin, Emine YILMAZ, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2003.

DOERFER, Gerhard, "The Turkic Languages of Iran", *The Turkic Languages*, Lars Johanson/Éva Á. Csató (Eds.), 1998, 273-282.

ECKMANN, J., *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar,* Haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

JOHANSON, Lars, "The History of Turkic", *The Turkic Languages*, Lars Johanson/Éva Á. Csató (Eds.), 1998, 81-125.

---, *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler*, (Çev.) Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Grafiker yay., Ankara 2002.

JOHANSON, Lars, Éva Á. CSATÓ (Eds.), *The Turkic Languages*, 1998.

KORKMAZ, Z., *Türk Dilleri Üzerine Araştırmalar,* Birinci Cilt, TDK Yayınları, Ankara 1995.

KÖPRÜLÜ, Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1986.

ÖZYETGİN, A. M., *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, *(İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

---, *Ebû Hayyan, Kirâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrak, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi* (Ankara 2001)

---, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri", *Altın Orda ve Varisleri İkinci Uluslar arası Konferansı* (22-24 Nisan 2005), (Düz.) Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul (Basılmamış bildiri).

---, "Kıpçak (Kuman) Türkleri-I", *Kırım Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 7, Ocak-Şubat-Mart, 1994, 16-25.

---, "Kıpçak Türkleri-II", *Kırım Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 7, Nisan-Mayıs-Haziran, 1994, 29-40.

TEKİN, Talat, Mehmet ÖLMEZ, Türk Dilleri (Giriş), Simurg, İstanbul 1999.

TEZCAN, Semih, (1978). "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 271-325.

TUNA, Osman Nedim,"Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. C., Dil-Kültür-San'at, Ankara 2002.

YAKUBOVSKİY, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

http://www.humanity.ankara.edu.tr/turklehceleri/hakkimizda.htm